

PROMENE U PROSEČNOJ VELIČINI DOMAĆINSTVA U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 20. VEKA

*Ljiljana ĐORĐEVIĆ**

Intenzivan društveni razvoj Srbije nakon Drugog svetskog rata, prevashodno podstaknut uzročno povezanim procesima industrijalizacije i urbanizacije, imao je za posledicu brojne strukturne promene na svim socijalnim nivoima. U sklopu tih promena, došlo je do temeljnog preobražaja, kako funkcije, tako i srodničke organizacije domaćinstva. Proces tranzicije domaćinstava bio je nužan i zakonit u uslovima savremenog života. Međutim, zavisno od stepena društvenog razvoja, ali i od nasleđenih običaja i normi, različit je bio tempo promena, a, shodno tome, i dostignuti stepen tranzicije u pojedinim sredinama. U odnosu na razvijene zemlje Evrope, u Srbiji je ovaj proces započeo znatno kasnije, ali su promene zato bile intenzivnije i stihijnije, s velikim teritorijalnim različitostima. Na području centralne Srbije i Vojvodine domaćinstva su danas usitnjena i po prosečnoj populacionoj veličini slična evropskom obrascu, dok su na teritoriji Kosova i Metohije još uvek visoko zastupljene višegeneracijske porodične zajednice, s najvećom prosečnom veličinom domaćinstva u Evropi. U ovom radu, metodama korelacione i regresione analize, dokazan je uticaj osnovnih demografskih i socio-ekonomskih faktora na prosečnu veličinu domaćinstva u Srbiji u periodu nakon Drugog svetskog rata. Takođe, primenom nehijerarhijskog metoda nepreklapajućih grupisanja podataka (K-Means Cluster Analysis), analizirane su regionalne razlike u prosečnoj veličini domaćinstva, kako između opština u Srbiji, tako i između izabranih evropskih zemalja.

Uvod

U periodu nakon Drugog svetskog rata ukupan broj domaćinstava u Srbiji je značajno porastao. Najintenzivniji rast zabeležen je na Kosovu i Metohiji, gde je u periodu od 1948. do 1991. apsolutni broj domaćinstava povećan

* Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd.

preko 2,5 puta. U centralnoj Srbiji broj domaćinstava se do 2002. godine skoro udvostručio, dok je u Vojvodini zabeležen porast od oko 50%.

Tabela 1.
Uporedni pregled broja domaćinstava, po popisima (1948-2002)

	Po metodologiji ranijih popisa							Po metodol. popisa 2002
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	
Republika Srbija	1485591	1616349	1929175	2248172	2568775	2707402
Centralna Srbija	916013	1004716	1215880	1446479	1661576	1732900	1854620	1811233
Vojvodina	454337	484677	560736	613524	678315	685256	721867	709957
Kosovo i Metohija	115241	126956	152559	188169	228884	289246

Izvor: Knjige popisa stanovništva: za centralnu Srbiju i Vojvodinu – Popis 2002, knjiga 10. (RZS, 2004); za Kosovo i Metohiju – Popis 1991, knjiga 9. (SZS, 1995).

Posmatrano po međupopisnim intervalima (tabela 2), najveći porast broja domaćinstava na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine zabeležen je u periodu od 1953. do 1961. godine, dok je na Kosovu i Metohiji rast skoro ujednačen u čitavom posmatranom periodu, s tim što je, prema raspoloživim podacima, najveći u poslednjem (1981-1991).

Tabela 2.
Indeks porasta broja domaćinstava

	1953/ 1948	1961/ 1953	1971/ 1961	1981/ 1971	1991/ 1981	2002/ 1991	1991/ 1948	2002/ 1948
Republika Srbija	108,8	119,4	116,5	114,3	105,4	...	182,2	...
Centralna Srbija	109,7	121,0	119,0	114,9	104,3	107,0	189,2	197,7
Vojvodina	106,7	115,7	109,4	110,6	101,0	105,3	150,8	156,3
Kosovo i Metohija	110,2	120,2	123,3	121,6	126,4	...	251,0	...

Izvor: kao tabela 1.
Napomena: Podaci o broju domaćinstava 1991. godine na Kosovu i Metohiji su procenjeni.

U centralnoj Srbiji prosečan godišnji porast broja domaćinstava (tabela 3), posle rekordnog od blizu 24 promila između popisa 1953. i 1961. godine,

postepeno opada u periodu od 1961. do 1981. godine (sa 17,3 ‰ na 13,8 ‰), a nakon toga je zabeležen samo blagi godišnji porast (4,2 ‰ između 1981. i 1991, odnosno 6,2 ‰ između 1991. i 2002.). Nešto veća godišnja stopa rasta u poslednjem međupopisnom periodu isključivo je rezultat priliva 46.584 izbegličkih domaćinstava sa prostora bivše SFRJ.¹

Tabela 3.
Prosečan godišnji rast broja domaćinstava i stanovnika (u ‰)

	1953/ 1948	1961/ 1953	1971/ 1961	1981/ 1971	1991/ 1981	2002/ 1991
D o m a ć i n s t v a						
Republika Srbija	16,9	22,1	15,3	13,3	5,3	...
Centralna Srbija	18,5	23,8	17,3	13,8	4,2	6,2
Vojvodina	12,9	18,2	9,0	10,0	1,0	4,7
Kosovo i Metohija	19,3	22,9	20,9	19,5	23,3	...
S t a n o v n i š t v o						
Republika Srbija	13,3	11,4	10,0	9,8	4,9	...
Centralna Srbija	14,4	9,7	8,5	8,1	2,0	-0,3
Vojvodina	7,0	11,0	5,1	4,1	-1,0	4,1
Kosovo i Metohija	21,5	20,8	25,4	24,1	21,0	...

Za razliku od centralne Srbije, u Vojvodini je već nakon 1961. godine značajno usporen godišnji rast broja domaćinstava (od 1961. do 1981. skoro je ujednačen godišnji rast od 9 do 10‰), a period od 1981. do 1991. godine, u kojem je na ovoj teritoriji po prvi put zabeležen negativan prirodni priraštaj,² karakterističan je po jedva primetnom rastu broja domaćinstava (svega 1‰ godišnje). U poslednjem međupopisnom periodu (1991-2002), veliki broj izbeglica, koji je utočište našao na ovoj teritoriji,³ uveliko je doprineo porastu broja domaćinstava Vojvodine (godišnja stopa od 4,7 ‰).

Na porast ukupnog broja domaćinstava u Srbiji u drugoj polovini 20. veka neposredno su uticala dva faktora: porast broja stanovnika i promena u prosečnoj veličini domaćinstva.

U svim međupopisnim intervalima prosečan godišnji porast broja domaćinstava bio je veći od prosečnog godišnjeg porasta broja stanovnika, osim na Kosovu i Metohiji gde je, osim u međupopisnim periodima 1953-1961. i

¹ Izbeglička domaćinstva u centralnoj Srbiji čine 2,57% od ukupnog broja domaćinstava.

² Od 1989. godine stanovništvo Vojvodine konstantno ima negativan prirodni priraštaj.

³ Na teritoriji Vojvodine u 2002. godini popisano je 44.587 izbegličkih domaćinstava, što je čak 6,3% od ukupnog broja domaćinstava Vojvodine.

1981-1991, stanovništvo raslo brže nego što je rastao broj domaćinstava. Visoka pozitivna korelacija između broja stanovnika i broja domaćinstava prisutna je na svim teritorijama. Na Kosovu i Metohiji je ona potpuna, odnosno koeficijent korelacije ($r=0,9986$) i koeficijent determinacije ($r^2=1$), pokazuju da je porast broja domaćinstava u potpunosti (100%) objašnjen porastom broja stanovnika. Izrazito visoka pozitivna korelacija prisutna je i na teritoriji centralne Srbije ($r=0,962$; $r^2=0,93$) i Vojvodine ($r=0,986$; $r^2=0,97$). Poređenjem koeficijenata determinacije između područja Srbije, može se zaključiti da je na Kosovu i Metohiji porast broja domaćinstava u posmatranom periodu isključivo bio rezultat porasta broja stanovnika, dok je na teritoriji Vojvodine i centralne Srbije primetan i izvestan uticaj drugih faktora. U skladu s tim je i činjenica da je prosečna veličina domaćinstva na Kosovu i Metohiji ostala skoro nepromenjena u čitavom posmatranom periodu, dok je u Vojvodini i centralnoj Srbiji porast broja domaćinstava bio praćen smanjenjem njihove prosečne veličine (tabela 4).

Tabela 4.
Prosečan broj članova domaćinstva

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Republika Srbija	4,39	4,32	3,96	3,76	3,63	3,61	...
Centralna Srbija	4,54	4,44	3,97	3,63	3,43	3,35	3,02
Vojvodina	3,61	3,50	3,31	3,18	3,00	2,94	2,86
Kosovo i Metohija	6,36	6,43	6,32	6,61	6,92	6,76	...

Najintenzivnije smanjenje zabeleženo je na području centralne Srbije, gde je prosečno domaćinstvo sa 4,5 članova, koliko je brojalo neposredno nakon Drugog svetskog rata, smanjeno na svega 3 člana (2002). U Vojvodini je u istom periodu zabeleženo znatno umerenije smanjenje prosečne veličine domaćinstva (sa 3,61 na 2,86 članova).

Zavisnost prosečne veličine domaćinstva od osnovnih demografskih i socio-ekonomskih obeležja stanovništva

Na formiranje prosečne veličine domaćinstva utiče niz međusobno visoko korelisanih faktora. Istraživanje Odeljenja za stanovništvo Ujedinjenih nacija (UN, 1969), koje je sprovedeno 60-ih, na osnovu podataka iz 87 zemalja, pokazalo je (metodom faktorske analize) da je samo bruto stopa reprodukcije pozitivno korelisana sa prosečnom veličinom domaćinstva, dok su ostali ispitivani faktori: stepen industrijalizacije, srednje trajanje života, dohodak po stanovniku i stepen urbanizacije visoko negativno korelisani. Koeficijent

višestruke determinacije pokazao je da je 81% ukupne varijanse objašnjeno sa ovih pet faktora, a da najveći deo (76% od objašnjene varijanse) otpada na dejstvo bruto stope reprodukcije. Do sličnih rezultata došao je i M. Rančić (1966) koji je, na osnovu podataka popisa 1961. godine, za 79 stalnih rejona za demografska istraživanja u Jugoslaviji, ispitivao uticaj nataliteta, nacionalnog dohotka po stanovniku, procenta nepismenog ženskog stanovništva i procenta nepoljoprivrednog stanovništva, na prosečnu veličinu domaćinstva. Naime, dokazano je da najveći uticaj na veličinu domaćinstva ima natalitet. Visoko pozitivno korelisan je još i procenat nepismenih žena, a negativno su korelisani: nacionalni dohodak po stanovniku i procenat nepoljoprivrednog stanovništva u ukupnom.

Za potrebe ovog rada ispitana je međuzavisnost izabranih demografskih i socio-ekonomskih pokazatelja, ali i uticaj zajedničkog delovanja više nezavisnih promenljivih na promenu prosečne veličine domaćinstva za teritorije centralne Srbije i Vojvodine (1948-2002) i za teritoriju Kosova i Metohije (1948-1991).

Izabrane varijable:

Centralna Srbija	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
<i>Prosečna veličina domaćinstva</i>	4,5	4,4	4,0	3,6	3,4	3,4	3,0
Bruto stopa reprodukcije	1,7	1,3	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8
Stopa nupcijaliteta	14,7	10,6	9,2	9,2	7,4	5,8	5,6
Stopa divorcijaliteta	2,5	1,3	1,5	1,2	1,1	0,9	1,4
Stopa smrtnosti odojčadi	111,4	90,0	66,3	37,3	23,8	15,4	10,4
Udeo gradskog stanovništva	22,4	21,2	28,6	40,8	47,8	53,6	56,2
Starost žene pri sklapanju prvog braka	...	21,9	22,2	21,4	22,8	23,9	25,3
Starost majke pri rođenju prvog deteta	...	22,8	23,0	22,1	23,4	24,0	25,3
Indeks starenja stanovništva	21,3	23,8	30,3	43,6	48,6	68,6	101,5
Narodni dohodak po stanovniku*	...	3680	5994	10043	15265	12757	8323
Procenat nepismenih žena	40,8	44,9	37,6	27,5	17,9	11,2	6,4
Stopa prirodnog priraštaja	13,2	14,6	8,9	6,1	3,6	0,8	-2,8
Prosečna starost stanovništva	29,0	29,5	31,1	33,6	35,5	37,4	40,5
Stopa nataliteta	25,7	25,3	17,2	14,8	13,2	11,6	10,6
Stopa mortaliteta	12,5	10,7	8,4	8,7	9,6	10,8	13,4
Udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu	83,0	74,8	63,9	55,5	38,1	27,0	16,2
Udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima	21,7	17,6	24,1	29,7	33,5	40,1	42,5

Vojvodina	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
<i>Prosečna veličina domaćinstva</i>	3,6	3,5	3,3	3,2	3,0	2,9	2,8
Bruto stopa reprodukcije	1,5	1,2	1,1	0,8	0,9	0,8	0,7
Stopa nupcijaliteta	13,7	9,5	9,8	9,4	7,6	5,7	5,5
Stopa divorcijaliteta	2,0	1,0	1,7	1,8	1,6	1,3	1,2
Stopa smrtnosti odojčadi	158,7	104,1	71,6	34,5	17,5	12,3	9,4
Udeo gradskog stanovništva	29,0	29,5	38,3	48,7	54,1	55,7	56,7
Starost žene pri sklapanju prvog braka	...	22,4	22,8	21,8	22,8	23,7	25,3
Starost majke pri rođenju prvog deteta	...	22,8	23,1	22,4	23,3	23,7	25,1
Indeks starenja stanovništva	27,8	31,0	35,9	49,4	55,7	69,3	93,0
Narodni dohodak po stanovniku*	...	3729	6300	11865	18319	15655	9288
Procenat nepismenih žena	15,5	17,0	15,6	12,8	8,3	6,2	3,7
Stopa prirodnog priraštaja	9,8	10,6	7,7	3,2	2,2	-1,8	-4,6
Prosečna starost stanovništva	30,8	31,3	32,3	34,6	36,2	37,5	39,7
Stopa nataliteta	24,5	22,4	17,2	13,4	13,7	11,4	9,8
Stopa mortaliteta	14,7	11,8	9,4	10,2	11,5	13,2	14,4
Udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu	77,2	68,7	56,1	46,2	24,7	17,1	13,7
Udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima	26,1	22,1	27,8	32,3	36,1	41,8	43,2

Kosovo i Metohija	1948	1953	1961	1971	1981	1991
<i>Prosečna veličina domaćinstva</i>	6,4	6,4	6,3	6,6	6,9	6,8
Bruto stopa reprodukcije	3,6	3,2	3,1	2,7	2,1	1,7
Stopa nupcijaliteta	14,0	8,9	4,7	8,8	7,5	6,4
Stopa divorcijaliteta	0,9	0,5	0,5	0,2	0,2	0,2
Stopa smrtnosti odojčadi	142,3	173,4	125,9	89,6	62,8	33,6
Udeo gradskog stanovništva	13,0	14,6	19,5	26,9	32,5	37,3
Starost žene pri sklapanju prvog braka	...	21,1	21,9	22,4	23,5	23,6
Starost majke pri rođenju prvog deteta	...	23,3	21,0	22,1	22,6	23,6
Indeks starenja stanovništva	15,6	15,2	14,3	13,5	12,3	14,2
Narodni dohodak po stanovniku*	...	1732	2151	3372	4577	2715
Procenat nepismenih žena	78,4	72,1	30,5	42,8	26,4	18,2
Stopa prirodnog priraštaja	23,8	22,0	29,8	29,3	24,1	22,2
Prosečna starost stanovništva	25,3	24,9	24,3	23,8	24,1	25,2
Stopa nataliteta	37,9	42,6	41,9	37,5	30,2	26,6
Stopa mortaliteta	14,1	20,6	12,2	8,2	6,1	4,3
Udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu	89,6	73,4	70,8	52,8	31,4	15,2
Udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima	9,5	7,2	12,2	14,7	19,2	31,5

Izvor: Demografska statistika 2002-2003, (RZS, 2006); dokumentacione tabele Odeljenja za vitalnu statistiku, Odeljenja za popis stanovništva i Odeljenja nacionalnih računa Republičkog zavoda za statistiku Srbije.
*Napomena**: Narodni dohodak po stanovniku preračunat je radi uporedivosti i iskazan u dinarima (cene iz 1972. godine). Podatak za centralnu Srbiju i Vojvodinu 2002. je procenjen.

Korelaciona analiza potvrdila je već ranije izneta zapažanja o velikoj povezanosti između prosečne veličine domaćinstva i izabranih socio-ekonomskih i demografskih pokazatelja (tabela 5).

Tabela 5.
Koeficijenti korelacije između prosečne veličine domaćinstva i izabranih pokazatelja (izvod iz korelacionih matrica)

	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
Bruto stopa reprodukcije	0,9155	0,9297	-0,8716
Stopa nupcijaliteta	0,9184	0,9219	-0,2630
Stopa divorcijaliteta	0,6527	0,3351	-0,7762
Stopa smrtnosti odojčadi	0,9828	0,9622	-0,8260
Udeo gradskog stanovništva	-0,9768	-0,9829	0,8779
Starost žene pri sklapanju prvog braka	-0,7583	-0,6795	0,8932
Starost majke pri rođenju prvog deteta	-0,6861	-0,7088	0,1234
Indeks starenja stanovništva	-0,9062	-0,9258	-0,8133
Narodni dohodak po stanovniku	-0,7596	-0,7835	0,8769
Procenat nepismenih žena	0,9599	0,9348	-0,6307
Stopa prirodnog priraštaja	0,9845	0,9592	-0,2867
Prosečna starost stanovništva	-0,9714	-0,9717	-0,2551
Stopa nataliteta	0,9723	0,9743	-0,8536
Stopa mortaliteta	-0,0932	-0,0765	-0,7521
Udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu	0,9733	0,9935	-0,8852
Udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima	-0,9540	-0,9466	0,7194

Na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine (niskonatalitetna područja) prosečan broj članova domaćinstva visoko je pozitivno korelisan sa: bruto stopom reprodukcije, stopom nupcijaliteta, stopom smrtnosti odojčadi, procentom nepismenih žena, stopom prirodnog priraštaja, stopom nataliteta i udelom aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu. Uporedo s padom vrednosti navedenih pokazatelja opadala je i prosečna veličina domaćinstva. Visoku negativnu korelaciju sa prosečnom veličinom domaćinstva pokazuju: udeo gradskog stanovništva u ukupnom

(urbanizacija), indeks starenja stanovništva, prosečna starost stanovništva i udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima. Vrednosti ovih pokazatelja su rasle, dok je prosečna veličina domaćinstva opadala. Starost žene pri sklapanju prvog braka, starost majke pri rođenju prvog deteta, kao i vrednost narodnog dohotka po stanovniku, takođe su negativno korelisani sa prosečnim brojem članova domaćinstva, ali je korelacija ovde znatno slabije izražena. Slaba (pozitivna) korelacija postoji i između prosečne veličine domaćinstva i stope divorcijaliteta, dok između prosečne veličine domaćinstva i stope mortaliteta ne postoji korelaciona veza (koeficijent korelacije je svega 0,1 na obe teritorije).

Osim što je većina izabranih varijabli visoko korelisana sa prosečnom veličinom domaćinstva, zapaža se i njihova značajna međusobna povezanost. Tako je, na primer, koeficijent korelacije između prosečne starosti žene pri sklapanju prvog braka i prosečne starosti majke pri rođenju prvog deteta blizu 1 (0,991 u centralnoj Srbiji, odnosno 0,995 u Vojvodini). Naime, podaci o starosti braka pri rođenju prvog deteta pokazuju da se većina dece rodi tokom prve godine braka (Devedžić, 2004). Takođe, procenat nepismenih žena u centralnoj Srbiji je izrazito visoko negativno korelisano sa učešćem gradskog u ukupnom stanovništvu (-0,992), kao i sa učešćem aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima (-0,994), itd.

Na području Kosova i Metohije (visokonatalitetno područje), međutim, postoji visoka pozitivna korelacija između prosečne veličine domaćinstva i: stepena urbanizacije, starosti žene pri sklapanju prvog braka, narodnog dohotka po stanovniku i učešća aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima. Svi ostali pokazatelji, izuzev starosti majke pri rođenju prvog deteta, koja je slabo pozitivno korelisana, pokazuju negativnu korelaciju sa prosečnom veličinom domaćinstva. Visoko su negativno korelisani: smrtnost odojčadi, bruto stopa reprodukcije, indeks starenja stanovništva i stopa nataliteta. Nešto umerenija, ali visoka negativna korelacija postoji između prosečne veličine domaćinstva i: stope divorcijaliteta, stope mortaliteta i udela nepismenih žena. Ostali pokazatelji (prosečna starost stanovništva, stopa prirodnog priraštaja, starost majke pri rođenju prvog deteta i stopa nupcijaliteta) nisu značajno korelisani s prosečnom veličinom domaćinstva.

Za ispitivanje zavisnosti prosečnog broja članova domaćinstva (zavisna varijabla) od zajedničkog (istovremenog) uticaja odabranih nezavisnih varijabli, korišćena je *stepwise* metoda višestruke regresije ("korak po korak"). Međutim, usled uočene multikolinearnosti između pojedinih demografskih i socio-ekonomskih pokazatelja, neophodno je bilo izvršiti izbor varijabli koje će biti uvedene u regresioni model. Za teritorije centralne Srbije i Vojvodine iz dalje analize isključeni su sledeći demografski

pokazatelji: starost majke pri rođenju prvog deteta, koja je visoko korelisana sa starošću žene pri sklapanju prvog braka (0,991) i ima niži koeficijent korelacije sa prosečnom veličinom domaćinstva; bruto stopa reprodukcije, jer je visoko korelisana sa stopom nataliteta (0,968); indeks starenja, koji je visoko korelisana sa prosečnom starošću stanovništva (0,973); stopa prirodnog priraštaja, jer je to rezultanta nataliteta (već uključene varijable) i mortaliteta; stopa mortaliteta i stopa divorcijaliteta, koje nisu značajno korelisane sa prosečnom veličinom domaćinstva. Takođe, za područje Kosova i Metohije iz dalje analize isključene su varijable: stopa nupcijaliteta, starost majke pri rođenju prvog deteta, prosečna starost stanovništva i prirodni priraštaj, jer su nisko korelisani sa prosečnom veličinom domaćinstva; stopa divorcijaliteta, jer je apsolutni broj razvoda izrazito nizak, te nije značajno mogao da utiče na prosečnu veličinu domaćinstva.

Primenom višestruke regresione analize, dobijeni su sledeći rezultati:

Centralna Srbija

Pad prosečne veličine domaćinstva na teritoriji centralne Srbije rezultat je zajedničkog delovanja sledećih nezavisnih varijabli, prema redosledu značajnosti: 1) prosečne starosti stanovništva; 2) stope nataliteta; 3) stope nupcijaliteta; 4) udela aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima; 5) procenta nepismenih žena i 6) starosti žene pri sklapanju prvog braka.

Dobijena jednačina višestruke regresije⁴ glasi:

$$\text{Prosečan broj članova dom.} = 5,164 - 0,097 \times \text{prosečna starost stanovništva} + 0,061 \times \text{stopa nataliteta} - 0,0465 \times \text{stopa nupcijaliteta} + 0,0319 \times \text{udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima} + 0,0127 \times \text{procenat nepismenih žena} - 0,0019 \times \text{starost žene pri sklapanju prvog braka.}$$

Na osnovu dobijene regresione jednačine moguće je, ukoliko se raspolože vrednostima varijabli koje se uključuju u model, predvideti prosečnu veličinu domaćinstva u narednom periodu. Za 2007. godinu, dobijena je prosečna veličina domaćinstva od 2,87 članova.⁵

⁴ $Y_i = a + b_1x_{i1} + b_2x_{i2} + \dots + b_kx_{ik} + u_i$

⁵ Nažalost, ne raspolože se svim neophodnim podacima, ali ukoliko se pretpostavi da se udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima, kao i procenat nepismenih žena, nije značajno promenio u odnosu na podatke popisa 2002, na osnovu podataka o: prosečnoj starosti stanovništva (41,01 godine), stopi nataliteta (9,21), stopi nupcijaliteta (5,65), starosti žene pri sklapanju prvog braka (26,28) u centralnoj Srbiji u 2007, dobija se podatak da prosečno domaćinstvo ima 2,87 članova. Izvor: dokumentacione tabele RZS za 2007.

Nema sumnje da je starenje stanovništva u proteklih pola veka u centralnoj Srbiji značajno uticalo na opadanje prosečne veličine domaćinstva. Naime, sa porastom prosečne starosti, rastao je broj staračkih domaćinstava, među kojima većinu čine samačka staračka domaćinstva. Stope nataliteta i nupcijaliteta opadale su uporedo sa sve intenzivnijim izlaskom žene na tržište rada. Bolje plaćeni poslovi zahtevali su i viši obrazovni nivo, čime se produžavalo školovanje, a time i starosna granica za ulazak u prvi brak. Rađanje manjeg broja dece direktno je uticalo na pad prosečne veličine domaćinstva.

Vojvodina

Na formiranje prosečne veličine domaćinstva u Vojvodini uticali su zajedno sledeći faktori, prema redosledu značajnosti: 1) udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupno aktivnom stanovništvu; 2) natalitet; 3) udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima; 4) procenat nepismenih žena; 5) prosečna starost stanovništva i 6) smrtnost odojčadi. Delovanjem ovih šest faktora u potpunosti je objašnjena varijansa zavisne varijable.

Jednačina višestruke regresije glasi:

$$\text{Prosečan broj članova domaćinstva} = -0,798 + 0,008 \times \text{udeo aktivnog poljoprivrednog stanovništva} + 0,0496 \times \text{stopa nataliteta} + 0,0277 \times \text{udeo aktivnih žena u nepoljoprivrednim delatnostima} + 0,0499 \times \text{procenat nepismenih žena} + 0,0425 \times \text{prosečna starost stanovništva} - 0,0013 \times \text{smrtnost odojčadi}.$$

Primenom regresionog modela dobija se podatak da je na teritoriji Vojvodine u 2007. godini prosečno domaćinstvo imalo 2,85 članova.⁶

U proteklom pedesetogodišnjem periodu značajno je opao udeo aktivnog poljoprivrednog stanovništva, prvenstveno zahvaljujući razvoju sekundarnih i tercijarnih delatnosti, koje su upošljavale sve značajnije kontingente aktivnog stanovništva. Poznato je da su poljoprivredna domaćinstva imala veći prosečan broj članova od nepoljoprivrednih. Sa padom udela poljoprivrednih domaćinstava, smanjivala se i prosečna veličina domaćinstva. Takođe, opadanje stopa nataliteta teklo je uporedo s porastom udela žena zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima. Obrazovanje je ženi omogućilo lakše zapošljavanje, ali je uticalo i na potrebu za planiranjem potomstva, u skladu s profesionalnim ambicijama. Proces starenja

⁶ U regresioni model su uključene raspoložive vrednosti varijabli za 2007. godinu: stopa nataliteta (9,20), prosečna starost (40,31) i smrtnost odojčadi (4,68), a za ostale varijable korišćene su vrednosti iz 2002. godine, uz pretpostavku da nije bilo značajnijih promena u njihovim vrednostima. Dobijena je prosečna veličina domaćinstva od 2,85 članova. Izvor: dokumentacione tabele RZS za 2007.

stanovništva je dodatno uticao na smanjenje prosečne veličine domaćinstva, jer je značajno porastao udeo samačkih staračkih domaćinstava usled smrti jednog od supružnika. Uticaj pada stope smrtnosti odojčadi na prosečnu veličinu domaćinstva u Vojvodini posebno je izražen na početku posmatranog perioda.⁷

Kosovo i Metohija

Regresiona analiza pokazuje da su na promene prosečne veličine domaćinstva najznačajnije delovali sledeći faktori: 1) dohodak po stanovniku; 2) stopa nataliteta; 3) stopa mortaliteta; 4) smrtnost odojčadi i 5) indeks starenja stanovništva.

Jednačina višestruke regresije:

$$\text{Prosečan broj članova domaćinstva} = 5,026 + 0,000244 \times \text{dohodak po stanovniku} - 0,0096 \times \text{stopa nataliteta} + 0,0504 \times \text{stopa mortaliteta} - 0,006 \times \text{stopa smrtnosti odojčadi} + 0,0923 \times \text{indeks starenja stanovništva.}$$

Na osnovu podataka o vrednostima varijabli uključenih u regresioni model za 1997. godinu dobijena je prosečna veličina domaćinstva na Kosovu i Metohiji od 7,19 članova.⁸

Pad opšte stope smrtnosti, a naročito pad stope smrtnosti odojčadi, pogodovali su porastu prosečne veličine domaćinstva na Kosovu i Metohiji. Lagano opadanje stopa nataliteta nije bilo dovoljno da kompenzuje ubrzano opadanje mortaliteta i da dovede do osetnijeg pada prosečnog broja članova domaćinstva. Iz navedenog se može zaključiti da je u južnoj pokrajini još uvek prisutan izrazito jak uticaj drugih, pre svega kulturoloških i psiholoških faktora (tradicija i običaji), koji sprečavaju osetniji pad prosečne veličine domaćinstva.

⁷ U Vojvodini su odmah posle Drugog svetskog rata zabeležene najviše stope smrtnosti odojčadi u Srbiji.

⁸ Podaci iz 1997. godine koji su primenjeni u modelima su: dohodak po stanovniku 1921 din., stopa nataliteta 19,62, stopa mortaliteta 3,94, stopa smrtnosti odojčadi 18,2 i indeks starenja stanovništva 19,42. (RZS, 1998; RZS, 2006.)

Regionalne razlike u prosečnoj veličini domaćinstva: pregled po opštinama

Regionalne razlike u karakteristikama domaćinstava u Republici Srbiji javile su se kao posledica različitog razvoja pojedinih područja, ali i kao rezultat različitog rasporeda stanovništva u pogledu njegove nacionalne i verske pripadnosti. U prethodnom poglavlju dokazano je da fertilitet značajno utiče na veličinu domaćinstva (stopa nataliteta je visoko korelirana s prosečnom veličinom domaćinstva na svim teritorijama), a diferencijalni fertilitet po etničkoj pripadnosti umnogome je doprineo formiranju regionalnih razlika u veličini domaćinstva.

Na svim teritorijama, u periodu od 1948. do 2002. godine, smanjivao se broj opština sa najvećim prosečnim brojem članova domaćinstva (6 i više). Pri tome, centralna Srbija je imala daleko razuđeniju strukturu opština prema prosečnoj veličini domaćinstva od Vojvodine i Kosova i Metohije (tabela 6). Naime, sve do popisa 2002. godine⁹ na teritoriji centralne Srbije prisutne su bile i opštine sa manje od tri člana domaćinstva, ali i opštine sa preko 6 članova. U Vojvodini, međutim, nijedna opština nije imala 5 ili više članova domaćinstva u proseku ni 1948. godine, a od 1961. godine sve opštine imaju ispod 4 člana. Nasuprot Vojvodini, na Kosovu i Metohiji većina opština je u čitavom posmatranom periodu imala preko 6 članova, a nijedna opština nije imala u proseku ispod 4 člana domaćinstva, osim opštine Leposavić 1991. godine (3,7 članova).

Razlike u prosečnoj veličini domaćinstva koje danas postoje između opština Srbije prvenstveno su posledica različitih reproduktivnih normi u zavisnosti od etničke i verske pripadnosti većinskog stanovništva u opštinama. Podaci o ukupnom broju živorođene dece po nacionalnoj pripadnosti majke pokazuju da je model rađanja troje ili više dece karakterističan u Srbiji samo za Albanke, Bošnjakinje i Romkinje (SCG, 2004), dok pripadnice ostalih etničkih zajednica najčešće rađaju jedno ili dvoje dece. Tako su se na teritoriji centralne Srbije po natprosečnoj veličini domaćinstva izdvojile opštine: Tutin, Novi Pazar, Bujanovac i Preševo, u kojima je većina stanovništva islamske veroispovesti, mada je i u ovim sredinama primetno smanjenje prosečne veličine domaćinstva u odnosu na prethodni period. Jedino područje Kosova i Metohije, za koje se, nažalost, još od 1981. godine ne raspolaže popisnim, a od 1997. godine ni podacima vitalne statistike, odstupa od uočenih zakonitosti i tokova. Sigurno je da stope nataliteta

⁹ Tek je u popisu 2002. godine u opštinama Novi Pazar, Preševo, Bujanovac i Tutin zabeleženo smanjenje prosečne veličine domaćinstva na ispod 5 članova.

opadaju i na ovom području, ali je prirodni priraštaj i dalje izrazito visok, a stavovi i običaji albanskog stanovništva u pogledu očuvanja velikih višegeneracijskih domaćinstava su još uvek na snazi.

Tabela 6.

Distribucija opština prema prosečnoj veličini domaćinstva

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Centralna Srbija							
Ispod 3 člana	6	4	7	5	7	8	34
3 - 3,9	10	10	26	67	89	100	79
4 - 4,9	45	56	60	37	17	6	4
5 - 5,9	36	29	17	6	3	2	-
6 i više članova	20	18	7	2	1	1	-
Vojvodina							
Ispod 3 člana	1	1	4	6	15	23	33
3 - 3,9	32	36	41	39	30	22	12
4 - 4,9	12	8	-	-	-	-	-
5 - 5,9	-	-	-	-	-	-	-
6 i više članova	-	-	-	-	-	-	-
Kosovo i Metohija							
Ispod 3 člana	-	-	-	-	-	-	...
3 - 3,9	-	-	-	-	-	1	...
4 - 4,9	1	-	-	2	3	2	...
5 - 5,9	5	5	7	6	4	6	...
6 i više članova	25	26	24	23	24	22	...

Neposredna povezanost između visine nataliteta i starosne strukture stanovništva, s jedne strane, i prosečnog broja članova domaćinstva, s druge strane, može se preciznije sagledati ukoliko se izvrši grupisanje opština prema vrednostima navedenih pokazatelja. Primenom nehijerarhijskog metoda nepreklapajućih grupisanja podataka (metod k – sredina),¹⁰ na osnovu podataka iz 2002. godine po opštinama o prosečnoj veličini domaćinstva, indeksu starenja stanovništva,¹¹ prosečnoj starosti i stopama nataliteta, dobijena su tri karakteristična skupa opština centralne Srbije i Vojvodine.¹²

¹⁰ K-Means Cluster Analysis, SPSS paket.

¹¹ Odnos između broja stanovnika starih 60 i više godina i stanovnika mlađih od 20 godina.

¹² Pokazatelji po opštinama centralne Srbije i Vojvodine za 2002. godinu, kao i rezultat klaster analize, dati su u prilogu.

- Prvi skup čine 4 opštine: Tutin, Bujanovac, Novi Pazar i Preševo, s najvećim prosečnim brojem članova domaćinstva (4,5 članova), najnižim vrednostima indeksa starenja stanovništva (prosek 0,35), najnižom prosečnom starošću stanovništva (31 godina) i najvišim stopama nataliteta (24,45). U ovoj grupi opština najveća odstupanja od prosečnih vrednosti pokazuje opština Preševo u kojoj je stopa nataliteta 2002. godine bila daleko najveća (37,1).

- Drugi skup se sastoji od 23 opštine: Vračar, Stari Grad, Boljevac, Sokobanja, Žagubica, Bela Palanka, Blace, Knić, Ražanj, Dimitrovgrad, Knjaževac, Rekovac, Rača, Negotin, Zaječar, Varvarin, Ljig, Kučevo, Svrlij, Babušnica, Žabari, Gadžin Han i Crna Trava. Prosečno domaćinstvo u ovim opštinama ima manje od tri člana. Stanovništva starog 60 i više godine je skoro dva puta više od stanovništva mlađeg od 20 godina (vrednost indeksa starenja je 1,93). Prosečna starost stanovništva je oko 46 godina, a stope nataliteta su ispod republičkog proseka i iznose oko 8,2. Najveća odstupanja u odnosu na prosečne vrednosti pokazatelja u skupu imaju opštine Crna Trava i Gadžin Han, koje se izdvajaju po najvišim vrednostima indeksa starenja (3,5 odnosno 3,3) i prosečnom starošću stanovništva od preko 50 godina.

- Treći skup čine preostale 134 opštine centralne Srbije i Vojvodine. Ove opštine imaju u proseku po tri člana domaćinstva, odnos između starog i mladog stanovništva je izjednačen (indeks starenja je 1,05), a prosečna starost stanovništva (40,5 godina) i stopa nataliteta (9,90) su približne republičkom proseku (prosečna starost stanovništva centralne Srbije i Vojvodine je 40,3 godine, a stopa nataliteta je 10,4). U ovoj grupaciji opština izdvaja se opština Sjenica s najvećim odstupanjima od prosečnih vrednosti skupa. U Sjenici su zabeležene niže vrednosti indeksa starenja (0,6) i prosečne starosti stanovništva (35,3 godine) kao i viša stopa nataliteta (15,7)¹³ u odnosu na prosek skupa.

Na teritoriji Kosova i Metohije (1991. godina), isto tako, postoje značajne razlike u vrednostima pojedinih pokazatelja. Primenom metode klastera,¹⁴ opštine su razvrstane u tri specifična skupa.

- Prvi skup čini 11 opština: Vitina, Gnjilane, Dečani, Đakovica, Kačanik, Klina, Mališevo, Opolje, Orahovac, Prizren i Suva Reka. Prosečno

¹³ Prema rezultatima popisa 2002. godine, od ukupnog broja stanovnika u opštini Sjenica 73,3% je bilo Bošnjaka, koji se odlikuju visokim stopama nataliteta.

¹⁴ U k-means klaster analizi korišćeni su podaci o prosečnoj veličini domaćinstva, indeksu starenja i stopi nataliteta u opštinama na Kosovu i Metohiji 1991. godine. Tabela sa rezultatima analize data je u prilogu rada.

domaćinstvo u ovom skupu opština ima oko 8 članova. Indeks starenja je najniži (0,13), a prosečna stopa nataliteta je daleko najviša (33,5) u Pokrajini. Najveća odstupanja od proseka klastera pokazuje opština Prizren, sa najnižom stopom nataliteta (29,8) od svih opština u grupi.

- Drugi skup čini 8 opština: Zvečan, Zubin Potok, Kosovo Polje, Leposavić, Novo Brdo, Obilić, Podujevo i Štrpce. U ovim opštinama, u kojima je 1991. godine nealbansko stanovništvo bilo znatno zastupljenije nego u drugim opštinama, prosečna stopa nataliteta (15,56) je daleko ispod proseka pokrajine (26,6), prosečan broj članova domaćinstva je niži (5,21), a indeks starenja (oko 0,3) je dva puta veći od pokrajinskog proseka. Među navedenim opštinama najveća odstupanja od prosečnih vrednosti skupa pokazuju opštine: Kosovo Polje i Obilić, sa nešto višim stopama nataliteta u odnosu na prosek skupa (oko 19).

- Treći skup čini 12 opština: Vučitrn, Glogovac, Gora, Istok, Kosovska Kamenica, Kosovska Mitrovica, Lipljan, Peć, Priština, Srbica, Uroševac i Štimlje. Vrednosti posmatranih pokazatelja u ovim opštinama najpribližniji su prosečnim vrednostima Kosova i Metohije. Domaćinstva imaju u proseku 6,8 članova, indeks starenja je 0,15, a stopa nataliteta 24,7. U ovoj grupi izdvaja se opština Gora, nastanjena uglavnom Gorancima (muslimani). Prosečna veličina domaćinstva u ovoj opštini je 5,6 članova, po čemu bi mogla biti svrstana u drugi klaster, ali je stopa nataliteta (20,7), mada niža od prosečne vrednosti stope nataliteta trećeg klastera, ipak izrazito visoka.

Na osnovu prikazane klaster analize, može se zaključiti da su razlike u prosečnoj veličini domaćinstva po opštinama visoko determinisane diferencijalnim fertilitetom po nacionalnoj pripadnosti većinskog stanovništva. Među opštinama centralne Srbije i Vojvodine, najveća odstupanja od proseka pokazuju opštine (prvi klaster) s velikim učešćem stanovništva islamske veroispovesti. Ove opštine (prvenstveno opština Preševo, s najvećim odstupanjem u grupi) imaju slične vrednosti izabranih pokazatelja sa opštinama Kosova i Metohije. Takođe, na teritoriji Kosova i Metohije izdvajaju se opštine sa visokim udelom nealbanskog (pravoslavnog) stanovništva (drugi klaster), koje su po svojim karakteristikama sličnije prosečnim vrednostima izabranih pokazatelja u opštinama centralne Srbije i Vojvodine.

Mesto Srbije u Evropi i svetu prema prosečnoj veličini domaćinstva

Tranzicija domaćinstava se u poslednjih pola veka odvijala u svim državama sveta, ali je intenzitet promena bio različit od regiona do regiona i zavisio je od uzajamnog i isprepletanog delovanja mnogobrojnih faktora. Razlike u veličini i strukturi prosečnog domaćinstva između razvijenih i nerazvijenih zemalja, koje su postojale u prošlosti, postoje i danas. U razvijenim zemljama Evrope i Severne Amerike prosečna veličina domaćinstva je na početku 21. veka izrazito niska (blizu 2 člana), dok u nerazvijenim zemljama, bez obzira na značajne pomake u poslednjim decenijama i evidentan pad fertiliteta, prosečno domaćinstvo još uvek broji preko 5 članova. Prema studiji rađenoj na osnovu podataka ankete koja je sprovedena u 43 zemlje u razvoju (Bongaards, 2001), koje su u periodu od 1990. do 1998. godine učestvovala u programima demografskih i zdravstvenih istraživanja, najbrojnija prosečna domaćinstva zabeležena su u oblastima Bliskog Istoka i Severne Afrike (oko 5,7 članova), Subsaharske Afrike (5,3 člana), Azije (5,1 član) i Latinske Amerike (4,8 članova).¹⁵

Međutim, u pojedinim zemljama opštedruštveni razvoj nije presudno uticao na opadanje fertiliteta, a time ni na smanjenje prosečne veličine domaćinstva. Uticaj tradicije, običaja i vere bio je previše jak da bi se značajnije promenila veličina i struktura domaćinstva. Poznato je da "pripadnici islamske religije, i u svetu i u našoj zemlji, imaju znatno viši nivo nataliteta u odnosu na sve druge konfesije" (Radovanović, 2004). Visok fertilitet stanovništva osnovni je razlog zbog kojeg se među 50 država sveta sa najbrojnijim prosečnim domaćinstvom nalaze uglavnom muslimanske zemlje ili zemlje sa izrazito visokim udelom muslimana, bez obzira na njihov dostignuti stepen privrednog razvoja. Tako su na prvom i drugom mestu u svetu po prosečnoj veličini domaćinstva od preko 8 članova Kuvajt i Saudijska Arabija, a zatim sledi Pakistan, sa preko 7 članova domaćinstva. Među zemljama Evrope najbrojnije domaćinstvo imaju države u kojima je, takođe, većina stanovništva islamske veroispovesti, a to su: Turska¹⁶ (4,6 članova) i Albanija (4,3 člana). Razloge za ovako visoke vrednosti prosečne veličine domaćinstva u muslimanskim zemljama treba tražiti u otporu, odnosno u manjoj otvorenosti muslimanskog sveta za društvene promene

¹⁵ U pojedinim zemljama zabeležen je i porast prosečne veličine domaćinstva. U Indiji je od 1950. do danas prisutan blag, ali konstantan rast sa oko 5 na 5,5 članova, a u Iranu je sa 5,1, 1966. prosečno domaćinstvo uvećano na 5,2 člana 1990.

¹⁶ U Turskoj je prosečno domaćinstvo imalo preko 5 članova u čitavom periodu od 1950. do 1990. godine, a tek je prema podacima iz 2000. godine zabeležen pad na 4,6 članova.

koje zalaze u sferu porodične intime, kao i u strogim moralnim i pronatalitetnim načelima islamske vere.¹⁷

U centralnoj Srbiji i Vojvodini domaćinstvo je, po svojim karakteristikama, slično domaćinstvima u državama Centralne i Istočne Evrope (tabela 7).

U svim ovim zemljama došlo je u proteklih 50 godina do opadanja univerzalnosti braka, odlaganja rađanja za kasnije životno doba, pada nataliteta i porasta prosečne starosti stanovništva. U skladu s tim procesima smanjio se prosečan broj članova domaćinstva, opao udeo porodičnih (posebno višeporodičnih), a porastao udeo samačkih domaćinstava. Na Kosovu i Metohiji, međutim, prosečna veličina domaćinstva od preko 6 članova ne samo da odstupa od evropskog proseka, već je izrazito visoka i u svetskim okvirima.

Razlike između evropskih zemalja u prosečnoj veličini domaćinstava javile su se kao posledica različitog tempa i nivoa opštedruštvenog razvoja ovih zemalja, ali i dostignutog nivoa demografske tranzicije. Ukoliko se izvrši grupisanje 28 izabranih zemalja (K-Means cluster) prema osnovnim demografskim pokazateljima (oko 2000. godine), dobijaju se sledeći rezultati:¹⁸

- Prvi klaster: Albanija i Turska, u kojima prosečno domaćinstvo ima više od četiri člana (4,6 članova u Turskoj, odnosno 4,2 člana u Albaniji). Učešće samačkih domaćinstava u ovim državama je izrazito nisko (oko 5%), a udeo najbrojnijih domaćinstava (sa 5 i više članova) je daleko najviši u Evropi (40%). Stanovništvo je u proseku mlađe od 30 godina, pa je i udeo stanovništva starog 65 i više godina svega 5,6% u obe zemlje; stopa ukupnog fertiliteta je iznad 2; opšti mortalitet je nizak (4,9‰ u Albaniji, a 6,7‰ u Turskoj). Međutim, iako su Albanija i Turska slične po vrednostima većine demografskih pokazatelja, značajno se razlikuju po stopi smrtnosti odojčadi, koja je u Turskoj daleko najviša u Evropi (35,3‰), dok je u Albaniji svedena na 12,2‰.

¹⁷ U islamu je kontrola rađanja dozvoljena samo pod posebnim okolnostima, a poligamija je opšteprihvaćena. Za razliku od islamskog kulturno-religijskog obrasca, pripadnici hrišćanstva, budizma i drugih konfesija imaju daleko raznovrsnije stavove o porodičnom životu i rađanju. Takođe, i u okviru hrišćanstva postoje značajne razlike u stavovima pripadnika različitih crkava. Tako, rimokatolička crkva propagira da je obaveza lica u braku da imaju porod. Protestanti smatraju da je rađanje jedina istinska svrha braka i da decu treba planirati u skladu s mogućnostima roditelja, a pravoslavlje se zalaže za odgovornost supružnika za donošenje odluka u pogledu rađanja (Radovanović, 2004).

¹⁸ Tabela sa izabranim demografskim pokazateljima i rezultatima klaster analize data je u prilogu rada.

Tabela 7.
Prosečna veličina domaćinstva u nekim evropskim zemljama, 1950-2000.

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Severna Evropa						
Danska	3,1	3,0	2,8	2,5	2,2	2,1
Finska	3,6	3,3	3,0	2,6	2,4	2,2
Norveška	3,3	3,3	3,0	2,7	2,4	2,2
Švedska	2,9	2,8	2,6	2,3	2,2	2,2
Zapadna/Centralna Evropa						
Austrija	3,1	3,0	2,9	2,7	2,5	2,4
Belgija	3,0	3,0	2,9	2,7	2,5	2,5
Francuska	3,1	3,1	2,9	2,7	2,6	2,4
Nemačka*	2,9	2,8	2,7	2,4	2,5	2,2
Irska	...	4,1	4,1	3,8	3,3	3,1
Luksemburg	...	3,3	3,1	2,8	2,6	2,6
Holandija	3,5	3,2	2,8	2,5	2,4	2,3
Velika Britanija	3,2	3,1	2,9	2,7	2,5	2,3
Južna Evropa						
Grčka	4,1	3,8	3,4	3,1	3,0	2,8
Italija	4,0	3,6	3,3	3,0	2,8	2,6
Portugalija	4,1	3,8	3,7	3,4	3,1	2,8
Španija	3,7	4,0	3,8	3,6	3,3	3,2
Turska	5,3	5,7	5,7	5,2	5,2	4,6
Istočna Evropa						
Bugarska	3,9	3,2	3,2	3,0	2,8	2,7
Mađarska	...	3,2	3,1	2,9	2,7	2,7
Poljska	...	3,6	3,5	3,2	3,1	3,2
	1948	1961	1971	1981	1991	2001-04
Države bivše SFRJ						
Bosna i Hercegovina	5,2	4,6	4,4	4,0	...	3,3♦
Makedonija	5,3	5,0	4,7	4,4	3,8#	3,6
Slovenija	3,8	3,5	3,4	3,2	3,1	3,1
Hrvatska	3,9	3,6	3,4	3,2	3,1	3,0
Crna Gora	4,5	4,4	4,3	4,1	3,8	3,4
Srbija	4,4	4,3	4,0	3,8	3,6	...
Centralna Srbija	4,5	4,0	3,6	3,4	3,4	3,0
Vojvodina	3,6	3,3	3,2	3,0	2,9	2,9
Kosovo i Metohija	6,4	6,3	6,6	6,9	6,8	...
<i>Srbija*</i>	<i>4,2</i>	<i>3,8</i>	<i>3,5</i>	<i>3,3</i>	<i>3,2</i>	<i>3,0</i>
<i>Izvor:</i> Council of Europe (1990); Database of EUROSTAT– http://epp.eurostat.ec.europa.eu ; za države bivše SFRJ, 1948-1981: Velat (1988); za BiH: Agencija za statistiku BiH (2004). <i>Napomene:</i> * Podaci do 1980. godine se odnose na Zapadnu Nemačku. ♦ Anketa o potrošnji domaćinstava 2004. # Podatak iz popisa 1994. • Bez podataka za Kosovo i Metohiju.						

- Drugi klaster: Austrija, Velika Britanija, Danska, Nemačka, Norveška, Finska, Francuska, Holandija, Češka, Švajcarska i Švedska, koje imaju: najmanje prosečno domaćinstvo (oko 2,3 člana u proseku), najviši udeo samačkih domaćinstava (35,3% u proseku) i najniži udeo domaćinstava sa 5 i više članova (oko 6,3%). Prosečna starost stanovništva je oko 40 godina. Stope smrtnosti odojčadi su izrazito niske (oko 5 promila) i uslovljene su uglavnom endogenim uzrocima, na koje se, i pored primene savremenih medicinskih dostignuća, teško može uticati. Žene kasnije sklapaju prvi brak i rađaju prvo dete (posle 27 godine), a stope razvoda su u proseku daleko više nego u ostalim evropskim zemljama (iznad 2‰). Najveća odstupanja od prosečnih vrednosti skupa pokazuje Švedska, sa daleko najvišim udelom samačkih domaćinstava (46,5%) i najnižim udelom domaćinstava sa 5 i više članova (4,7%). Pored toga, Švedska se odlikuje i najvećom prosečnom starošću žena pri sklapanju prvog braka (iznad 30 godina).

- Treći klaster: uglavnom zemlje Južne i Istočne Evrope (Bugarska, Bosna i Hercegovina, Grčka, Irska¹⁹, Italija, Mađarska, Makedonija, Poljska, Portugalija, Rumunija, Ruska Federacija, Slovačka, Slovenija, Srbija, Hrvatska i Španija). Prosečno domaćinstvo u ovim zemljama ima oko 3 člana, samačkih domaćinstava je 20%, a domaćinstava sa 5 i više članova oko 14% u proseku. Prirodni priraštaj u većini zemalja ovog skupa je negativan; stopa ukupnog fertiliteta je izrazito niska (1,4), a prosečna starost stanovništva je preko 38 godina. Najveća odstupanja od prosečnih vrednosti skupa pokazuju: Makedonija, Bosna i Hercegovina, Italija i Ruska Federacija. Makedonija i Bosna i Hercegovina imaju niži udeo samačkih domaćinstava (9,5% Makedonija, a 14% Bosna i Hercegovina), kao i viši udeo domaćinstava sa 5 i više članova (preko 20%) od proseka skupa. S druge strane, Rusija se odlikuje izrazito visokim stopama smrtnosti (opšta stopa iznosi 15,3‰), i to naročito sredovečnih muškaraca.²⁰ Žene rano stupaju u brak (sa 22 godine), ali su razvodi izrazito česti (stopa divorcijaliteta: 4,3‰). Italija se izdvaja po najvišoj prosečnoj starosti stanovništva u Evropi (41,6 godina) i najvećem udelu starih (preko 18%) u ukupnom stanovništvu.

¹⁹ Razloge za značajno odstupanje Irske od prosečnih vrednosti drugog klastera, kojem po svom geografskom položaju pripada, treba tražiti u izrazito jakom pronatalitetnom uticaju katoličke crkve u ovoj zemlji.

²⁰ Usled veoma visokih stopa smrtnosti sredovečnih muškaraca u Rusiji, očekivano trajanje života za muškarce je svega 60 godina, a za žene oko 72 godine.

Zaključna razmatranja

Srbija je u proteklih pola veka doživela niz radikalnih promena na svim poljima društvenog života. Smenjivali su se periodi uspona s periodima velikih ekonomskih, političkih i socijalnih kriza. Sva ta istorijska previranja prelamala su se kroz prizmu svakodnevice naših domaćinstava, koja su, takođe, imala svoje uspone i padove. Pod uticajem mnogobrojnih modernizacijskih, ali i destabilišućih faktora, u posmatranom vremenskom kontinuumu, domaćinstva su postepeno menjala svoj sastav i populacionu veličinu.

Međutim, neujednačen tempo društveno-ekonomskog razvoja, različita kulturno-istorijska prošlost, kao i brzina demografske tranzicije, uticali su na formiranje velikih regionalnih razlika u prosečnoj veličini domaćinstava u Srbiji. Prosečno domaćinstvo u centralnoj Srbiji i Vojvodini slično je po svojoj populacionoj veličini prosečnom evropskom domaćinstvu (oko 3 člana), dok su domaćinstva Kosova i Metohije, sa preko šest članova u proseku, daleko najveća u Evropi.

Razlike u prosečnoj veličini domaćinstva u opštinama Republike Srbije posledica su diferencijalnog fertiliteta po etničkoj pripadnosti, ali i različitog opštedruštvenog razvoja pojedinih regija, koji je inicirao masovna migraciona kretanja od nerazvijenih ka razvijenim područjima. Klaster analizom je dokazano da se po najmanjoj prosečnoj veličini domaćinstava na području centralne Srbije i Vojvodine izdvajaju opštine s velikim poremećajima u starosnoj strukturi stanovništva, usled dugogodišnjeg izrazito niskog fertiliteta, kao i najnerazvijenije opštine, koje su zbog odliva stanovništva izgubile svoj vitalni potencijal. S druge strane, najbrojnije prosečno domaćinstvo imaju opštine s većinskim albanskim stanovništvom: Preševo (4,4 člana), Bujanovac (4,8 članova), i opštine s većinskim bošnjačkim stanovništvom: Tutin (4,9 članova) i Novi Pazar (4,1 član), koje u isto vreme imaju najnižu prosečnu starost i najviše stope nataliteta na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine. Na Kosovu i Metohiji najmanje brojno prosečno domaćinstvo imale su 1991. godine opštine s najvećim udelom nealbanskog stanovništva, u kojima su stope nataliteta (15,6‰ u proseku) daleko niže u poređenju sa stopama nataliteta u opštinama s većinskim albanskim stanovništvom (u mnogim opštinama stope nataliteta su bile iznad 30‰).

Sigurno je da će u narednom periodu domaćinstva Republike Srbije trpeti značajne promene, koje će se, po ugledu na razvijene evropske zemlje, ogledati pre svega u većoj individualizaciji životnih stilova. S porastom životnog standarda, povećavaće se i broj samačkih domaćinstava mladih

lica, ali i broj kohabitacionih zajednica i drugih oblika neformalnog udruživanja. Međutim, usled velikih poremećaja u starosnoj strukturi centralne Srbije i Vojvodine, nastaviće se porast broja samačkih staračkih domaćinstava. Ovaj problem će biti posebno izražen u malim seoskim naseljima, udaljenim od većih urbanih centara, u kojima će se nastaviti opadanje, kako broja, tako i prosečne veličine domaćinstava. Na Kosovu i Metohiji, usled evidentnog pomaka u smislu opadanja neto stope reprodukcije, može se u narednom periodu očekivati postepeno smanjivanje prosečne veličine domaćinstva, uz pad udela domaćinstava sa 6 i više članova, s tim što će se ove promene, pod uticajem tradicionalnog kulturološkog obrasca, znatno usporenije odvijati.

Literatura

- AGENCIJA ZA STATISTIKU BIH (2004). *Konačni rezultati ankete o potrošnji domaćinstava 2004*, (Sarajevo: Agencija za statistiku BiH, Federalni zavod za statistiku BiH, Zavod za statistiku Republike Srpske, ekspozitura Brčko).
- BONGAARTS, J. (2001). "Household Size and Composition in the Developing World", *Population and Development Review*, No. 144.
- COUNCIL OF EUROPE (1990). *Household Structures in European Union. Report of the Select Committee of Experts on Household Structures. Population Studies*, No. 22, (Strasbourg: Council of Europe).
- DEVEDŽIĆ, M. (2004). "Značaj bračnosti za nivo fertiliteta", *Demografija*, knjiga 1, (Beograd: Institut za demografiju, Geografski fakultet).
- MILIĆ, A., E. BERKOVIĆ, R. PETROVIĆ (1981). *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet), str. 72, 135, 139, 143.
- PREDOJEVIĆ, J. (2005). "Domaćinstva početkom 21. veka: mesto Srbije u Evropi", *Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu*, (Beograd: Geografski fakultet).
- RADOVANOVIĆ, S. (2004). "Religija kao činilac dinamičkih procesa u stanovništvu i njegovih etničkih i kulturno-civilizacijskih obeležja", *Demografija*, knjiga 1, (Beograd: Institut za demografiju, Geografski fakultet), str. 105.
- RANČIĆ, M. (1966). "Uticaj nekih demografskih i socio-ekonomskih faktora na veličinu domaćinstava u Jugoslaviji", *Stanovništvo*, br. 3.
- RAŠEVIĆ, M. (2007). "Fertilitet ženskog stanovništva", *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka i Društvo demografa Srbije), str. 64.
- RZS (1998). *Statistički godišnjak Srbije*, (Beograd: Republički zavod za statistiku).

- RZS (2004). *Popis stanovništva 2002, Knjiga 10*, Uporedni pregled domaćinstva: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. i 2002. i stanova: 1971, 1981, 1991. i 2002. (Beograd, Republički zavod za statistiku Srbije).
- RZS (2006). *Demografska statistika 2002-2003*, (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije).
- SZS (1995). *Popis stanovništva 1991, Knjiga 9*, Uporedni pregled broja stanovnika i domaćinstava 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. i stanova 1971, 1981. i 1991. (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- SCG (2004). *Etnički mozaik Srbije*, (Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore).
- UN (1969). *Analysis and Projections of Households and Families*, Working Paper No. 28, (New York: United Nations Population Division).
- VELAT, D. (1988). *Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku).

Ljiljana Đorđević

**Promene u prosečnoj veličini domaćinstva u Srbiji
u drugoj polovini 20. veka**

R e z i m e

Srbija je u proteklih pola veka doživela niz radikalnih promena na svim poljima društvenog života. Smenjivali su se periodi uspona s periodima velikih ekonomskih, političkih i socijalnih kriza. Sva ta istorijska previranja prelamala su se kroz prizmu svakodnevice naših domaćinstava koja su, takođe, imala svoje uspone i padove. Pod uticajem mnogobrojnih modernizacijskih, ali i destabilišućih faktora u posmatranom vremenskom periodu, domaćinstva su postepeno menjala svoj sastav i populacionu veličinu. Promene se, međutim, nisu podjednako odvijale na čitavoj teritoriji Srbije. Neujednačen tempo društveno-ekonomskog razvoja, različita kulturno-istorijska prošlost, kao i brzina demografske tranzicije, uticali su na formiranje velikih regionalnih razlika u prosečnoj veličini domaćinstava u Srbiji. Prosečno domaćinstvo u centralnoj Srbiji i Vojvodini slično je po svojoj populacionoj veličini prosečnom evropskom domaćinstvu (oko 3 člana), dok su domaćinstva Kosova i Metohije, sa preko šest članova u proseku, daleko najveća u Evropi.

Ključne reči: *domaćinstvo, prosečna veličina domaćinstva, regionalne razlike, Srbija, Evropa*

Ljiljana Đorđević

**Changes in Household Average Size in Serbia
in the Second Half of the 20th Century**

S u m m a r y

In the last 50 years Serbia has experienced a number of great changes in all fields of social life. Periods of development and periods of great economical, political and social crisis interchanged. All those changes affected everyday life of our households which also had their own ups and downs. Under the influence of numerous improving, but also destabilizing factors, households have gradually changed their structure and population dimension in above mentioned time period. However, changes did not have equal effect in all regions of Serbia. Uneven tempo of social-economic development, diverse cultural and historical past, as well as demographic transition rate, affected great regional differences in average size of Serbian households. Average size of household in Central Serbia and Vojvodina, according to population dimension, resemble to average European household (about 3 members). On the other hand, households at Kosovo and Metohija, with over then six members average, are the largest in Europe.

Key words: *household, average size of household, regional differences, Serbia, Europe*

P R I L O G 1
Opštine centralne Srbije i Vojvodine grupisane prema izabranim
pokazateljima, 2002. godina – KLASITER

	Prosečan broj članova domaćinstva	Indeks starenja (60+/0-19)	Prosečna starost stanovništva	Stopa nataliteta	Odstupanje od aritmetičke sredine skupa
Prvi klaster					
Tutin	4,89	0,30	30,50	22,4	2,16
Bujanovac	4,79	0,40	32,34	19,3	5,27
Novi Pazar	4,10	0,38	32,59	19,0	5,63
Preševo	4,37	0,27	29,34	37,1	12,79
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>4,54</i>	<i>0,35</i>	<i>31,18</i>	<i>24,45</i>	
Drugi klaster					
Boljevac	3,03	1,73	45,39	7,7	0,63
Sokobanja	3,17	1,73	45,31	8,6	0,65
Žagubica	3,14	1,71	45,04	9,0	1,13
Vračar	2,31	1,63	44,54	8,6	1,35
Bela Palanka	2,53	1,69	45,07	7,0	1,37
Blace	2,82	1,58	44,27	8,7	1,57
Knić	3,06	1,82	45,42	6,6	1,62
Ražanj	3,21	2,17	47,37	7,8	1,72
Dimitrovgrad	2,63	1,57	44,08	8,9	1,82
Knjaževac	2,78	2,18	47,26	7,1	1,92
Rekovac	2,74	2,31	47,83	8,1	2,09
Rača	3,25	1,47	43,68	8,0	2,10
Negotin	2,86	1,64	44,56	10,2	2,34
Zaječar	2,91	1,42	43,53	8,6	2,34
Stari Grad	2,31	1,53	43,93	9,6	2,36
Varvarin	3,35	1,46	43,41	9,5	2,72
Ljig	3,08	1,44	43,23	7,3	2,74
Kučevo	3,00	1,55	44,19	10,5	2,80
Svrljig	2,65	2,62	48,80	6,9	3,38
Babušnica	2,62	2,49	48,09	5,6	3,54
Žabari	2,91	1,78	45,47	12,1	3,93
Gadžin Han	2,40	3,28	50,68	6,6	5,38
Crna Trava	2,24	3,52	50,92	5,2	6,16
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>2,83</i>	<i>1,93</i>	<i>45,74</i>	<i>8,18</i>	
Treći klaster					
Valjevo	2,92	1,05	40,52	9,8	0,11
Novi Kneževac	2,71	1,02	40,51	9,8	0,11
Mladenovac	3,20	0,98	40,30	10,0	0,24
Ada	2,57	1,02	40,85	9,8	0,31
Čačak	2,97	1,03	40,38	9,6	0,32
Kanjiža	2,57	1,06	40,92	10,0	0,40
Vladičin Han	3,09	1,03	40,25	10,2	0,43
Bogatić	3,37	1,12	40,88	10,1	0,44
Ub	3,19	1,12	40,88	10,1	0,44

	Prosečan broj članova domaćinstva	Indeks starenja (60+/0-19)	Prosečna starost stanovništva	Stopa nataliteta	Odstupanje od aritmetičke sredine skupa
Senta	2,57	1,05	40,87	9,7	0,44
Subotica	2,68	0,97	40,08	9,7	0,46
Ivanjica	3,24	1,00	40,15	9,7	0,46
Kuršumlija	2,81	1,07	40,75	10,3	0,50
Velika Plana	3,32	1,09	40,98	9,8	0,50
Rakovica	2,82	1,07	40,17	10,3	0,51
Bačka Palanka	2,87	0,98	40,01	10,0	0,52
Smederev. Palanka	3,21	1,09	41,01	9,5	0,63
Kikinda	2,88	0,94	39,94	9,8	0,64
Kovačica	2,82	0,98	40,17	10,5	0,68
Kruševac	3,27	1,05	40,63	10,6	0,71
Niš	2,94	0,94	39,77	10,0	0,73
Koceljeva	3,19	1,15	41,11	9,4	0,79
Ljubovija	3,15	0,95	39,68	9,9	0,81
Vlasotince	3,29	1,03	40,13	9,2	0,81
Medveđa	3,07	0,97	39,90	10,5	0,86
Bač	2,80	0,98	39,95	9,3	0,86
Voždovac	2,67	1,17	41,17	9,4	0,86
Zrenjanin	2,85	0,98	40,09	9,1	0,90
Vršac	2,92	1,01	40,25	10,8	0,93
Sremska Mitrovica	2,92	0,95	39,59	10,1	0,93
Odžaci	2,86	1,09	40,98	9,1	0,94
Srbobran	2,78	0,90	39,61	9,7	0,95
Raška	3,01	1,09	40,83	9,0	0,95
Arilje	3,12	0,93	39,63	9,6	0,97
Jagodina	2,91	1,14	41,30	10,5	0,99
Novi Beograd	2,73	1,17	41,28	9,3	1,00
Sombor	2,85	1,09	40,97	9,0	1,03
Lebane	3,33	1,01	40,24	10,9	1,05
Paraćin	3,29	1,11	41,23	10,7	1,06
Leskovac	3,35	0,97	39,80	10,7	1,07
Lapovo	3,21	1,16	41,53	9,5	1,08
Novi Bečej	2,86	0,92	39,72	9,2	1,08
Šabac	3,05	0,92	39,50	10,3	1,10
Kraljevo	3,04	1,07	40,51	11,0	1,10
Bajina Bašta	3,06	1,06	40,65	8,8	1,12
Barajevo	2,99	1,11	41,09	10,9	1,16
Gornji Milanovac	3,02	1,13	41,15	8,9	1,16
Zvezdara	2,66	1,07	40,51	11,1	1,20
Doljevac	3,64	1,15	41,17	10,9	1,22
Surdulica	3,19	0,92	39,41	10,4	1,23
Mali Idoš	2,81	0,87	39,33	10,1	1,24
Pančevo	2,93	0,87	39,29	10,2	1,26
Bor	2,92	0,85	39,43	10,5	1,27

	Prosečan broj članova domaćinstva	Indeks starenja (60+/0-19)	Prosečna starost stanovništva	Stopa nataliteta	Odstupanje od aritmetičke sredine skupa
Krupanj	3,33	0,92	39,37	9,3	1,27
Alibunar	3,00	1,14	41,52	9,1	1,27
Bela Crkva	2,88	0,92	39,64	10,8	1,29
Majdanpek	2,77	0,82	39,22	9,9	1,34
Sečanj	2,70	1,14	41,49	9,0	1,34
Arandelovac	3,05	0,96	39,85	11,1	1,35
Požega	3,18	1,19	41,60	9,1	1,36
Obrenovac	3,11	0,92	39,42	10,7	1,38
Užice	3,06	0,87	39,15	9,5	1,38
Batočina	3,24	1,11	41,17	11,1	1,38
Ruma	3,00	0,95	39,81	8,7	1,40
Prokuplje	2,99	1,04	40,49	11,3	1,40
Sremski Karlovci	2,98	0,95	39,81	8,7	1,40
Kragujevac – grad	2,95	0,87	39,32	10,6	1,41
Kovin	3,12	0,88	39,35	9,2	1,41
Kula	2,94	0,94	39,57	11,0	1,44
Bečej	2,66	0,90	39,64	11,0	1,44
Sopot	3,06	1,22	41,94	10,3	1,45
Bačka Topola	2,68	1,06	41,01	8,5	1,48
Bački Petrovac	2,66	0,99	40,42	8,4	1,51
Palilula	2,71	0,94	39,62	11,1	1,51
Aleksandrovac	3,34	1,26	41,98	10,2	1,54
Čukarica	2,82	0,89	39,25	10,8	1,60
Vrnjačka Banja	2,95	1,10	40,84	11,5	1,63
Čuprija	3,08	1,20	41,82	10,9	1,64
Brus	3,21	1,22	41,82	8,9	1,64
Žitorađa	3,52	1,27	41,81	8,9	1,65
Šid	2,92	0,95	39,81	8,4	1,66
Apatin	2,83	1,11	41,00	8,3	1,67
Pećinci	3,16	0,88	39,06	8,8	1,80
Indija	3,12	0,95	39,70	8,3	1,80
Opovo	3,15	0,97	40,07	8,1	1,85
Žitište	2,75	1,19	41,75	8,4	1,92
Novi Sad – grad	2,82	0,88	39,05	11,3	1,99
Lazarevac	3,11	0,80	38,50	9,9	2,03
Topola	3,31	1,30	42,47	9,5	2,04
Stara Pazova	3,16	0,80	38,61	9,2	2,05
Zemun	2,97	0,90	39,24	11,5	2,07
Trstenik	3,14	1,25	42,18	8,7	2,08
Aleksinac	3,10	1,31	42,44	9,0	2,11
Pirot	2,84	1,21	41,83	8,2	2,14
Titel	3,15	0,85	38,88	8,5	2,14
Irig	2,79	1,12	41,39	7,9	2,19
Loznica	3,17	0,82	38,55	11,0	2,22

	Prosečan broj članova domaćinstva	Indeks starenja (60+/0-19)	Prosečna starost stanovništva	Stopa nataliteta	Odstupanje od aritmetičke sredine skupa
Čajetina	3,05	1,30	42,31	8,5	2,29
Osečina	3,22	1,31	42,46	8,8	2,29
Vrbas	3,09	0,80	38,33	10,5	2,30
Mionica	3,24	1,38	42,84	9,8	2,32
Temerin	2,98	0,76	38,29	10,7	2,36
Čoka	2,61	1,12	41,48	7,7	2,41
Merošina	3,50	1,40	42,90	10,0	2,42
Savski Venac	2,47	1,28	42,81	10,8	2,47
Plandište	2,88	1,28	42,33	8,2	2,48
Trgovište	2,99	0,87	38,88	8,0	2,50
Priboj	3,07	0,73	38,21	10,9	2,54
Golubac	3,33	1,41	42,99	10,4	2,56
Požarevac	3,07	0,96	39,86	12,4	2,57
Kosjerić	3,05	1,38	42,89	8,9	2,61
Malo Crniće	3,40	1,41	43,06	10,0	2,61
Vladimirci	3,05	1,36	42,72	8,5	2,62
Smederevo	3,17	0,79	38,53	11,6	2,65
Grocka	3,10	0,71	37,95	10,5	2,70
Lajkovac	3,04	1,02	40,40	7,2	2,70
Bosilegrad	2,80	1,42	43,05	9,2	2,70
Veliko Gradište	3,61	1,16	41,57	12,4	2,73
Lučani	2,97	1,42	43,11	9,0	2,76
Beočin	2,89	0,80	38,36	11,7	2,79
Kladovo	2,85	1,45	43,28	9,9	2,81
Nova Varoš	3,17	0,94	40,01	7,1	2,85
Ćićevac	3,23	1,32	42,75	8,0	2,91
Mali Zvornik	3,07	0,69	37,39	9,4	3,17
Žabalj	3,11	0,77	38,07	12,1	3,27
Nova Crnja	2,73	1,12	41,28	6,6	3,39
Petrovac	3,26	1,44	43,46	11,5	3,41
Vranje	3,26	0,70	37,43	11,6	3,56
Bojnik	2,92	1,46	43,12	12,4	3,63
Niška Banja	2,89	1,16	41,37	6,2	3,81
Despotovac	3,08	1,49	43,41	12,6	3,98
Svilajnac	3,14	1,41	43,09	13,3	4,29
Prijepolje	3,41	0,66	36,92	12,7	4,58
Sjenica	3,80	0,57	35,30	15,7	7,81
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>3,03</i>	<i>1,05</i>	<i>40,51</i>	<i>9,9</i>	

P R I L O G 2
Opštine Kosova i Metohije grupisane prema izabranim pokazateljima,
1991. godina – KLASITER

	Prosečan broj članova domaćinstva	Indeks starenja (60+/0-19)	Stopa nataliteta	Odstupanje od aritmetičke sredine skupa
Prvi klaster				
Vitina	7,0	0,1	32,7	1,31
Gnjilane	6,3	0,2	32,7	1,90
Dečani	8,4	0,2	36,6	3,08
Đakovica	7,3	0,1	35,1	1,70
Kačanik	7,5	0,1	32,8	0,90
Klina	8,2	0,1	33,6	0,21
Mališevo	10,0	0,1	31,5	2,86
Opolje	9,3	0,2	32,0	2,02
Orahovac	8,4	0,1	36,1	2,59
Prizren	6,9	0,1	29,8	3,90
Suva Reka	8,7	0,1	36,1	2,65
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>8,0</i>	<i>0,1</i>	<i>33,6</i>	
Drugi klaster				
Zvečan	4,1	0,4	13,0	2,80
Zubin Potok	4,1	0,4	15,3	1,15
Kosovo Polje	5,7	0,1	19,0	3,48
Leposavić	3,7	0,5	14,5	1,86
Novo Brdo	5,3	0,3	13,3	2,26
Obilić	6,3	0,1	18,8	3,42
Podujevo	7,3	0,1	13,7	2,80
Štrpce	5,2	0,3	16,9	1,34
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>5,2</i>	<i>0,3</i>	<i>15,6</i>	
Treći klaster				
Vučitrn	7,1	0,1	24,3	0,47
Glogovac	9,1	0,1	25,6	2,42
Gora	5,6	0,2	20,7	4,19
Istok	7,3	0,2	25,4	0,83
Kosovska Kamenica	6,3	0,2	28,2	3,54
Kosovska Mitrovica	5,8	0,2	23,7	1,45
Lipljan	6,8	0,1	25,3	0,60
Peć	6,4	0,2	22,2	2,54
Priština	5,5	0,1	22,0	3,02
Srbica	8,4	0,1	27,7	3,38
Uroševac	6,7	0,1	27,7	3,00
Štimlje	7,2	0,1	23,6	1,15
<i>Prosečne vrednosti</i>	<i>6,9</i>	<i>0,2</i>	<i>24,7</i>	

P R I L O G 3
Izabrane evropske zemlje grupisane prema demografskim pokazateljima
(oko 2000. godine), K-Means Cluster

	Prosečan broj članova domaćinstva	Udeo samaćkih domaćinstava	Udeo domaćinstava sa 5 i više članova	Stopa nataliteta	Stopa mortaliteta	Stopa smrtnosti odojčadi	Stopa ukupnog fertiliteta	Starost majke pri rođenju prvog deteta	Stopa nupcijaliteta	Stopa divorcijaliteta	Starost žene pri sklapanju prvog braka	Prosečna starost	Udeo starih 65 i više godina	Klaster	Odstupanje od prosečnih vrednosti
Albanija	4,2	4,8	40,3	17,1	4,9	12,2	2,1	23,0	7,7	0,6	23,5	29,1	5,6	1	11,9121
Turska	4,6	5,0	40,0	21,5	6,7	35,3	2,5	23,5	7,2	0,5	22,6	26,0	5,6	1	11,9121
<i>Proseč. vrednosti</i>	<i>4,4</i>	<i>4,9</i>	<i>40,2</i>	<i>19,3</i>	<i>5,8</i>	<i>23,8</i>	<i>2,3</i>	<i>23,3</i>	<i>7,5</i>	<i>0,6</i>	<i>23,1</i>	<i>27,6</i>	<i>5,6</i>	<i>1</i>	
Švajcarska	2,2	36,0	6,3	10,9	8,7	5,0	1,5	28,7	5,5	1,5	27,9	40,0	15,4	2	2,0206
Finska	2,2	37,3	6,5	11,0	9,5	3,7	1,7	27,4	5,0	2,7	28,0	39,9	15,0	2	2,3153
Austrija	2,4	33,5	7,7	9,7	9,5	4,8	1,3	26,3	4,6	2,4	27,2	40,1	15,5	2	3,2174
Danska	2,1	36,8	5,2	12,6	10,9	5,3	1,8	27,4	6,5	2,7	29,5	39,4	14,8	2	3,5287
Holandija	2,3	33,6	6,6	13,0	8,8	5,1	1,7	28,6	5,0	2,2	27,8	38,6	13,6	2	3,5347
Nemačka	2,2	35,8	4,4	9,2	10,1	4,5	1,4	28,0	4,6	2,3	27,2	41,5	16,2	2	3,6040
Norveška	2,2	37,7	7,7	13,2	9,8	5,1	1,9	26,9	5,3	2,2	28,6	38,5	15,1	2	3,7907
Francuska	2,4	31,0	8,0	13,2	9,1	4,8	1,9	28,7	4,6	2,0	27,8	39,2	16,1	2	5,3460
Velika Britanija	2,3	30,2	7,0	11,4	10,2	5,6	1,7	29,1	5,1	2,6	27,3	38,9	15,6	2	5,5743
Češka	2,4	30,3	5,2	8,8	10,6	4,1	1,1	24,9	4,8	2,9	24,5	39,3	13,9	2	7,3783
Švedska	2,2	46,5	4,7	10,2	10,5	3,4	1,5	27,9	4,4	2,4	30,2	40,6	17,2	2	11,8733
<i>Proseč. vrednosti</i>	<i>2,3</i>	<i>35,3</i>	<i>6,3</i>	<i>11,2</i>	<i>9,8</i>	<i>4,7</i>	<i>1,6</i>	<i>27,6</i>	<i>5,0</i>	<i>2,4</i>	<i>27,8</i>	<i>39,6</i>	<i>15,3</i>	<i>2</i>	
Hrvatska	3,0	20,8	16,0	10,0	11,5	7,3	1,4	25,4	5,1	0,8	25,3	39,8	12,5	3	3,6121
Srbija	3,0	20,0	14,9	9,8	13,8	10,6	1,5	24,9	5,7	1,0	24,9	39,8	16,8	3	4,9777
Poljska	3,2	24,8	14,0	9,8	9,5	8,1	1,3	24,5	5,1	1,1	23,9	37,2	12,3	3	5,4827
Slovenija	3,1	21,9	11,1	9,1	9,3	4,9	1,3	26,5	3,1	1,1	26,7	39,6	14,1	3	6,3409
Grčka	2,8	19,7	10,6	9,6	9,8	6,1	1,3	27,3	5,1	0,9	26,6	40,3	17,3	3	6,4814
Portugalija	2,8	17,3	9,5	11,8	10,3	5,5	1,5	26,4	5,1	1,9	25,2	39,9	15,5	3	6,8930
Slovačka	3,2	19,4	19,7	10,2	9,8	8,6	1,3	24,2	4,8	1,7	24,0	36,2	11,5	3	7,2237
Španija	3,2	20,3	11,9	9,9	9,3	4,5	1,2	29,0	4,9	0,9	27,7	40,1	16,9	3	7,6875
Mađarska	2,7	26,2	8,8	9,7	13,5	9,3	1,3	25,1	4,5	2,4	24,6	39,7	14,7	3	8,4284
Bugarska	2,7	22,7	9,3	9,0	14,1	13,4	1,3	23,5	3,9	1,3	24,1	40,7	16,3	3	8,5766
Irska	3,1	21,6	17,5	14,4	8,2	6,0	1,9	27,8	5,1	0,7	27,9	35,0	11,2	3	9,0969
Rumunija	2,9	18,9	13,9	10,4	11,4	18,6	1,3	23,6	6,2	1,4	23,4	38,0	13,5	3	9,9871
Ruska Federacija	2,7	22,3	9,4	8,7	15,3	15,5	1,2	22,7	6,9	4,3	22,0	38,1	12,5	3	10,8269
Italija	2,6	24,9	7,5	9,3	9,7	4,6	1,2	28,0	4,5	0,6	26,6	41,6	18,2	3	11,0066
Bosna i Hercegov.	3,3	14,0	20,7	10,4	8,0	11,0	1,3	23,6	5,3	0,5	24,2	37,3	6,7	3	12,4957
Makedonija	3,6	9,5	24,0	14,5	8,5	12,0	1,9	24,3	7,1	0,7	23,6	34,8	10,1	3	16,9945
<i>Proseč. vrednosti</i>	<i>3,0</i>	<i>20,3</i>	<i>13,7</i>	<i>10,4</i>	<i>10,8</i>	<i>9,1</i>	<i>1,4</i>	<i>25,4</i>	<i>5,2</i>	<i>1,3</i>	<i>25,0</i>	<i>38,6</i>	<i>13,8</i>	<i>3</i>	